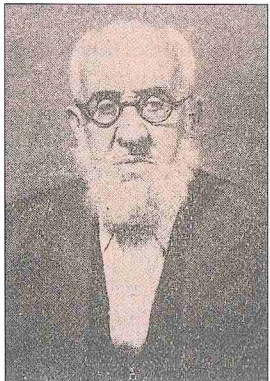

de devam ettiren Mehmet Münir 19 Şubat 1969'da vefat etti ve dedesinin Eyüp Gümüşsuyu'nda Kâşgarî Dergâhı civarındaki kabrinin yanına defnedildi.

Dinî mûsikiye vukufuyla ve bilhassa ezberindeki eserlerin çokluğuyla tanınan Mehmet Münir Efendi, bu eserlerin doğruluğu konusunda son derece titizlik göstererek onların orijinal özelliklerini kaybetmeden gelecek nesillere aktarılmasının da önemli bir köprü vazifesi görmüştür. İlk mûsiki bilgilerini dedesi Zekâî Dede'den almış, yedi yaşından itibaren dedesinin salı geceleri talebelerine ders vermek üzere evde yaptığı toplantılarında hazır bulunmuş, onun vefatı (1897) üzerine Dârüşşafaka'dan hocası olan dayısı Hâfız Ahmed Efendi'den (Irsoy) mûsiki meşklerini devam ettirmiştir. Dârüşşafaka'dan mezun olduktan sonra Bahariye ve Yenikapı mevlîhânelerine devam ederek mûsiki bilgisini arttırmış, özellikle Bahariye Mevlîhânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'den birçok faslın yanı sıra Nâyî Osman Dede'nin mi'râciyyesinin iki bahrini meşketmiştir. Bu arada Dârülbeytî'nin mûsiki bölümüyle Dârüelhan'a da devam etmiş, ayrıca Muallim İsmâil Hakkı Bey ve Bestenigâr Ziya Bey'den aldığı derslerle bilhassa din dışı mûsiki repertuarını genişletmiştir. Münir Dede olarak da anılan ve imamlık görevi sırasında zamanının büyük kısmını talebe yetiştirmeye ayıran Münir Kökten'in öğrencileri arasında İsmail Karaçam ve Hüseyin Top özellikle zikredilmelidir.

Münir Kökten, geniş bir mûsiki repertuarına sahipti ve klasik üslûbun son temsilcileri arasında yer alıyordu. Yılmaz Öztuna'nın on iki adet şarkısının listesini verdiği eserleri arasında sözleri Muallim Nâci'ye ait olan ve, "Turra-i sevdâ-penâhın dillerin kullâbıdır" mısraıyla başlayan karcıgar şarkısı çok tanınmış olup Hüseyin Fahreddin Dede'nin bu eseri sevdiği ve sık sık okuttuğu söylenir.

Mehmet
Münir
Kökten

BİBLİYOGRAFYA :

Eminönü Müftülüğü Arşivi'nde bulunan özlük dosyası; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 220; Vural Sözer, *Mûzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 230-231; Mustafa Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 243-244; Mehmet Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, İstanbul 2000, s. 172; Cemâleddin Server Revnakoğlu, "Yûnûs'un Bestelenmiş İlâhîleri Nerede ve Nasıl Okunurdu?", *TY*, sy. 316 (1966), s. 129-130; Öztuna, *BTMA*, I, 462.

NURİ ÖZCAN

KÖLE

Türkçe'de köleden başka kul, bende, halayık, esir ve "kadın köle" anlamında câriye, odalık; Farsça'da bende, gulâm, kadın köle için kenîz; Arapça'da abd, rakik, memlûk, kinn, gulâm, rakabe, vasîf, milkû'l-yemîn ve kadın köleler için memlûke, vasîfe, câriye, eme ve gurre kelimeleri kullanılmıştır. Belirli dönemlerde memlûkün daha ziyade beyaz, abdin ise zenci köleler için kullanıldığına rastlanmaktadır. İspanya'da siyah köleler için hâdim kelimesi tercih edilmiştir.

Köle iman ve namaz, oruç gibi malî yönü bulunmayan şahsî nitelikteki dinî mukellefiyetler açısından hür insandan farksızken hukukî, sosyal ve iktisadî bakımlardan farklıdır. Her şeyden önce o hukukî işlemlere konu olması bakımından "mal" kabul edilir; hür insanlardan farklı bir statüde edâ (fiil) ehliyetinden tamamen, vücûb (hak) ehliyetinden kısmen mahrum tutulur. Kölenin klasik İslâm hukuku kaynaklarında genellikle "velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmen (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse" şeklinde tarif edilmesi köleliğin esasında bir ehliyet ârzası olduğunu ifade eder.

İslâmiyet'ten Önce Kölelik. Köleliğin tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Eski Mısır'da ve Yakındoğu'da kölelerin çok kalabalık bir yekûn teşkil ettiği bilinmektedir. Bu dönemde savaş esiri kölelerin yanı sıra komşu kabile ve kavimlerden kaçırılan insanlar, babaları veya diğer yakınları tarafından köle olarak satılan çocuklarla borçlarına yahut işlemiş oldukları suçlara karşılık köle statüsüne geçirilen kişiler de büyük bir sayıya ulaşmaktadır.

Tevrat'ta kölelikle ilgili olarak dönemin anlayış ve uygulamasını yansıtan bazı pasajlar vardır. Hz. Nûh'un üç oğlundan Hâm'ın işlediği günah sebebiyle oğlu Ken'ân'ın Hâm'ın kardeşleri Sâm ve Yâfes'e

kul olarak cezalandırıldığından bahsedilir (Tekvîn, 9/20-29). Tevrat'ın ifadelerine göre kişinin borcuna mukabil kendisini köle olarak satması mümkündür (Levililer, 25/39). Ayrıca alacaklılar, borçlarını ödemediği kimsenin başka malı yoksa çocuklarını köle olarak alabilirler (II. Krallar, 4/1-7). Bir kimsenin kendi öz kızını satabilmesi de mümkündür (Çıkış, 21/7). Hz. Yûsuf'la ilgili pasajlardan o dönemde yakalanan hırsızın, malını çaldığı kimsenin kölesi haline getirildiği anlaşılmaktadır (Tekvîn, 44/10; aynı olay için bk. Kur'an-ı Kerîm, Yûsuf 12/75). Tevrat'ta köle âzadıyla ilgili bir hüküm yoktur. Sadece bir yerde, ağır borca girmiş bir yahudinin borçlarını ödemek maksadıyla kendi kendini satmasından ve onun altı hizmet yılından sonra yedinci yılda serbest olacağından bahsedilmektedir (Çıkış, 21/2-6). Efendisi tarafından gözünün kör edilmesi veya dişinin kırılması halinde de köle hürriyete hak kazanır (Çıkış, 21/26). İncil'de de kölelerin âzat edilmesine dair bir hüküm yer almaz. Gerek Katolik kilisesi gerekse diğer kiliseler köleliği bir vâkıa olarak kabul etmişler ve hristiyanların kendi dindaşı köleler edinmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Hatta Saint Thomas d'Aquino'ya göre kölelik Hz. Âdem'in ilk günahının kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak Hristiyanlığın zamanla Avrupa'da kölelere daha yumuşak davranılması konusunda köle sahipleri üzerinde olumlu etki yaptığı bir gerçektir. Fakat aynı etki Amerikan uygulamasında görülmez.

Eski Yunan ve Roma'da kölelik yaygındı. Aksi düşüncede olanların mevcudiyetine rağmen dönemin filozoflarının hâkim anlayışına göre kölelik devlet ve aile gibi temel beşerî kurumlardan biridir. Aristo, birçok ırkın hürriyet için gerekli ruh yüceliğine sahip olmadığı kanaatindeydi. Bu bakımdan kölelik sadece efendi açısından değil, kendi başına elde edemeyeceği bir yaşama tarzına bu yolla ulaşan köle için de hayırlı bir şeydir. Gerçi uygulamada bazan hür ruhlular da köleleştirilmekte ve köle ruhlular hür olabilirler; fakat bu ârizî durumlara rağmen kölelik tabii ve güzel bir müessesedir. Roma hukukunda Ius Gentium'a göre kölelerin hiçbir değeri yoktu; başlangıçta âzat edilmeleri de yasaklanmıştı. Daha sonra sınırlı bazı imkânlar getirildi. Öte yandan Roma hukukunda hür bir Romalı köle durumuna sokulamazken sonraları kendini satan, arkasından da hür bir Romalı olduğunu ispat ederek serbest kalan kişileri cezalandırmak maksadıyla

yırmı beş yaşını aşan böyle kimselerin hileli satışlarının muteber olacağı ve böylelerinin artık köle olarak kalacağı hususunda bir Senatus Colsultum kararı çıkarıldı. Eski Yunan ve Roma'da köleliğin başlıca kaynaklarını savaş esirleri, korsanlık vb. yollarla kaçırılan veya yabancı (barbar) ülkelerden getirilen insanlarla kölelerden doğan çocuklar teşkil ediyordu. Bunların yanı sıra önceleri borçlunun borcuna karşılık alacaklısına köle olma kuralı hâkimdi. Ayrıca ebeveyni tarafından terk edilmiş çocukların kendilerini büyütüp besleyenlerin kölesi olduğu veya fakir anne babaların çocuklarını köle olarak sattığı dönemlere de rastlanır. Sonraları köleliğin bu tâli kaynakları yasaklanmıştır. Bu dönemlerde kölelerin hayat şartlarının son derece elverişsiz olduğu ve bu durumun zaman zaman büyük sosyal çalkantılara (Spartacus isyanı gibi) sebep olduğu bilinmektedir. Roma hukukunda belirli bir dönem köleler arasında evlilik yoktu, bunun yerine serbest cinsî hayat yaşamalarına göz yumuluyordu. Ayrıca köle efendisinin keyfine ve sınırsız hâkimiyetine tâbi idi. Âzat edilen kölelere de cemiyette aslen hür olanlardan farklı bir sosyâi ve hukukî statüye sahipti.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı sıralarda Arap yarımadasında ve Mekke'de de kölelik yaygındı; köleler, hürlerle arası kesin çizgilerle ayrılmış alt bir sosyal sınıf oluştuyordu. Efendinin kölesi üzerindeki mülkiyet hakkı, üçüncü şahıslardan gelecek haksız fiillere karşı sınırlı bir güvence sağlasa da efendiye kölesi üzerinde mutlak tasarruf yetkisi veriyordu. Efendinin câriyesini fuhşa zorlayarak bu yolla para kazanabilmesi, bir ahlâkî sapkınlık olmasının yanında bu yetkinin ve kölelerin insan sayılmamasının da ürünüydü.

Borcunu ödeyemeyen borçlu kendisini, geçim sıkıntısı içindeki baba çocuğunu köle olarak satabilse de Câhiliye'de köleliğin asıl kaynağını savaş esirleri teşkil ediyordu; köle bir anneden doğanlar da köle sayılıyordu (Cevâd Ali, V, 573-574). Taberî, Doğu Arabistan'da Rebîa kabilesi dışındaki kabilelerin ele geçirdikleri esirleri köleleştirdiklerini nakletmektedir (*Târîh*, I, 227). Bu kölelerin büyük çoğunluğunu Afrikalı siyahiler teşkil ediyordu; nitekim Hz. Peygamber'in müezzini Bilâl-i Habeşî de bunlardan biriydi. Menşeleri kesin olarak bilinmeyen bu köleler, ya ele geçirenler tarafından satılmış ve el değiştire değiş-tire Mekke'ye kadar getirilmiş bazı esirler yahut kuraklık ve kıtlık gibi sebeplerle

aileleri tarafından satılmış çocuklar ya da yurtlarından kaçırılmış ve köle olarak satılmış kimselerdi. Arap yarımadasında siyahî kölelerin dışında diğer ülkelerden getirilmiş kölelere de rastlanmaktaydı. Belâzûrî'nin kaydettiğine göre İkrime b. Ebû Cehil'in karısı Ümmü Hakîm'in ve Hâris b. Kelede es-Sekafî'nin köleleri Rum menşeliydi (*Ensâb*, I, 357, 367). Aynı şekilde Ezrak b. Ukbe es-Sekafî ve Suheyb b. Sinân da Rum menşeli idiler. Selmân-ı Fârisî İranlı idi; kaçırılarak yahudilere satılmış ve İslâmiyet'e girmek üzere Medine'ye kadar gelmişti. Medine'de hürriyetini elde edebilmesi için Hz. Peygamber kendisine nakdî yardımda bulunmuştur (İbn Hişâm, I, 214-222). Bu devirde Arap kölelere de rastlanmaktadır. Resûl-i Ekrem'in âzat ettiği kölesi Zeyd b. Hârise bunlardan biridir.

İslâm Döneminde Kölelik. İslâmiyet köleliği (rık), eski medeniyetlerde ve çağdaşı güçlü devletlerde yerleşmiş ve tabii kabul edilmiş bir konumda bulduğundan onu tek taraflı ve kesin bir kararla kaldırma yönüne gitmeyip zaman içinde ortadan kalkmasına imkân verecek bir zemin oluşturma yolunu seçti. Bunun başlıca üç sebebi olduğu söylenebilir:

1. Köleliğin en önemli ve devamlı kaynağını savaş esirleri teşkil eder. Savaş esirlerinin tasfiyesi konusunda takip edilen belli başlı yolların birincisi onların öldürülmesidir. Her devirde çok sık başvurulan ve günümüzde de uygulanmasından vazgeçilmeyen bu yol, vicdanları da ima rahatsız ettiği gibi galiplere intikam hislerinin tatmininden başka bir fayda da sağlamamıştır. İkincisi, savaş esirlerinin kurtuluş akçesi (fidye-i necât) veya esir mübâdelesı yoluyla serbest bırakılmasıdır. Fakat mağlûbun kurtuluş akçesi veremediği yahut mübâdele edecek esire sahip olmadığı veya galibin, mağlûp tarafı askerî bakımdan kuvvetlendirme sonucunu doğuracak olan böyle bir yola yanaşmadığı durumlarda bu çözüm şekli de tıkanmaktadır. Savaş esirlerinin karşılıksız olarak serbest bırakılması ise son derece insanî bir hareket olmakla birlikte özellikle geçmiş dönemlerde çok az uygulanmıştır. Esirleri tasfiye etmenin üçüncü yolu onları hür insanlardan ayrı bir statüyle muhafaza etmek, yani köle olarak kullanmaktır. Şu halde savaş esirlerinin karşılıklı veya karşılıksız serbest bırakılması mümkün olmadığı zaman geriye iki yoldan biri kalmaktadır: Öldürülmek veya köle olarak yaşamak. Buna göre kölelik

ölümün alternatifi olarak ortaya çıkar. Nitekim köleliğin yasaklanmış olduğu günümüzde savaş esirlerinin serbest bırakılmadığı durumlarda onları bekleyen âkubet, çok defa tek tek veya toplama kamplarında topluca öldürülmekten ibaret olmuştur. Savaş esirlerine yapılacak muameleyle ilgili bugün uluslararası hukukta geliştirilen esaslar (bk. ESİR) uygulamaya her zaman aynı ölçüde yansımamaktadır. İslâmiyet bundan dolayı köleliği tamamen kaldırmamış, uygulamada genellikle ölümün alternatifi olduğu için onun kapısını aralık bırakmıştır. Bununla birlikte İslâm hukukunda savaş esirlerinin mutlaka köle statüsüne geçirilmesine dair bir kural yoktur; şartlara göre karşılıklı veya karşılıksız serbest bırakılabilirler. İslâm dinine göre insan için aslolan esaret değil hürriyettir (İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VI, 112).

2. Ele geçirilecek savaş esirlerinden köle olarak faydalanılacağını bilmek savaş esnasında gereksiz kan dökme işini belirli ölçüde önlemekte, ayrıca bu durum savaşın sona ermesinden sonraki esir katliamına da mani olmaktadır. Çünkü galip askerin bu sırada esir öldürmesi hissesine düşecek ganimet payını azaltmaktan başka bir sonuç doğurmaz.

3. Köleliği tek taraflı bir kararla kaldırmanın o dönemde müslüman toplumun aleyhine bir durum ortaya çıkaracağı açıktır. Zira gayri müslim devletler köleliği uygulayıp ele geçirdikleri müslüman esirleri devamlı köleleştirirken İslâm devletinin elindeki esirleri serbest bırakması onun zayıflaması neticesini doğuracaktır. İslâmiyet bu sebeplerle köleliği ortadan kaldırmamış, ancak getirmiş olduğu çeşitli tedbirlerle kaynaklarını en aza indirme, mevcut köleleri tedricî bir surette azaltma, köle oldukları süre içinde insanca muamele edilmesini sağlama ve sonunda onları hür olarak yeniden insanlığa kazandırma yolunda başarılı adımlar atmıştır.

İslâm dini her şeyden önce köleliği yalnız savaş esirlerine münhasır kılmış, diğer kaynaklara izin vermemiştir. Bunun yanında Allah rızasına kavuşmak isteyen müslümanların samimiyetle benimsedikleri gönüllü köle âzat etme alışkanlığını yerleştirmek, ayrıca bazı günahların kefareti olarak köle âzadını şart koşmak suretiyle köleler için hürriyete kavuşma yollarını çoğaltmıştır (el-Mâide 5/89; el-Mücâdile 58/3). Yalnız İslâm hukukunda görülen bir uygulama olarak da devlet, gelirlerinin belirli bir bölümünü köle âzadı-

na tahsis etmiştir (et-Tevbe 9/60). Bu arada İslâmiyet kölelere birçok noktada hür- lere yakın bir hukukî statü vermiş ve bu- nu sosyal hayatta uygulamaya koyarak onlara hürriyetlerine kavuşuncaya kadar insanca yaşama imkânı sağlamıştır. Köle ve câriyelerle evlenmenin teşvik edilmesi (el-Bakara 2/221; en-Nisâ 4/25), kölelere karşı kötü muamelenin yasaklanıp onla- ra iyi davranmanın dinî ve hukukî bir so- rumluluk haline getirilmesi (en-Nisâ 4/ 36; Müsned, I, 78; IV, 35-36; Buhârî, "İmân", 22; Müslim, "Eymân", 29-42) bunun ör- nekleridir. Bunların ne ölçüde ileri ve in- sanî bir anlayışı yansıttığını anlamak için İslâm toplumundaki kölelerle diğer top- lumlarda -özellikle yakın zamana kadar Amerikan toplumunda- yer alan kölele- rin yaşayışlarının karşılaştırılması yeterli olacaktır.

Hukuk Bakımından Köle. Gerek Kur'an ve Sünnet'te yer alan şer'î ahkâm, ge- rekse İslâm'ın ilk yüzyıllarındaki uygulama etrafında oluşan hukukî tefekkürü ve bunun normatif bir ilme dönüşümünü yansıtan klasik fıkıh literatürü, tedvin edildiği dönemin diğer sosyal olguları gibi kölelik konusunu da sosyal bir gerçeklik olarak ele almış, İslâmiyet'in köleliği ortadan kaldırma yönündeki köklü adımlarını da ihmal etmeksizin kölelerin tâbi olduğu hukukî ahkâmı ayrıntılı biçimde belirlemeye çalışmıştır. Köleliğin kaynağı, kölelerin tâbi olduğu hukukî statü, hak ve görevleri, köleliği sona erdiren sebepler, kaçan köleye ilişkin hükümler gibi konularda fıkıh mezheplerince geliştirilen kural, tedbir ve çözüm önerilerini böyle anlamak gerekir.

A) Köleliğin Kaynağı. İslâm hukukunda esas itibarıyla köleliğin tek kaynağı savaştır. Savaş esirlerinin kaderi İslâm devletinin alacağı karara bağlıdır; bunlar karşılıksız olarak veya fidye mukabilinde salıverilirler (Muhammed 47/4), düşman elinde bulunan müslüman esirlerle değiş- tirilir yahut köle statüsüne geçirilirler. Bu durumda kölelerin beşte biri devlet hazi- nesinin payı olarak ayrılır, beşte dördü de muharipler arasında taksim edilir. Köle statüsüne geçirilen esirlerin gayri müslim olması şarttır; savaş esirleri arasında bu- lunan müslümanlar köle yapılamaz. Bu hüküm, İslâm devletine karşı isyan eden ve ele geçirilen âsiler için de geçerlidir; bu gruba giren esirlerin er veya geç ser- best bırakılması gerekir. Esir olduktan veya köle statüsüne geçirildikten sonra İslâmiyet'i kabul etmek köleliğe engel de- ğildir. Savaş esiri Araplar'ın köleliğe geçi-

rilip geçirilemeyeceği konusu tartışmalı- dır. Hz. Peygamber'in Huneyn Gazvesi es- nasında vermiş olduğu, "Araplar üzerinde kölelik yoktur" hükmü (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 133-134; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 40; *Şerhu Siyeri'l-kebir*, II, 265) İslâm hukukçularının karşısına birçok mese- le çıkarmaktadır. Zira bizzat Resûl-i Ek- rem'in savaş esiri Araplar'ı köle statüsüne geçirdiğine dair örnekler vardır. İbn Hişâm'ın naklettiğine göre Hz. Peygam- ber, 5 (627) yılında Benî Mustalik Gazve- si'nde ele geçirilen kadın ve çocukları köle olarak müslüman askerlere dağıtmıştır (*es-Sîre*, II, 294). Aynı dönemde konuyla ilgili başka örnekler de rastlanmaktadır (*a.g.e.*, II, 621; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sel- lâm, s. 120; Belâzûrî, I, 382). Ebû Ubeyd, Fezâre kabilesine karşı düzenlenen bir se- ferden bahsederken aralarında kadınla- rın da bulunduğu bir grup hakkında bilgi vermekte ve bu seferin kumandanı Hz. Ebû Bekir'in bunları köle statüsüne ge- çirdiğini ve askerler arasında ganimet olarak dağıttığını söylemektedir (*Kitâbü'l-Emvâl*, s. 120-121). Ebû Bekir, Resûl-i Ek- rem'in Araplar üzerinde kölelik olamaya- cağı hükmünü Huneyn Gazvesi'ne mah- sus özel bir hüküm olarak yorumlamış, halifeliği sırasında da ridde savaşlarında elde edilen Arap esirleri köle statüsüne geçirmekte tereddüt etmemiştir. Hz. Ömer ise bu hükmü genel bir hüküm ola- rak kabul etmiş ve Ebû Bekir'in köleş- tirdiği esirleri kendi halifeliği zamanında serbest bırakmıştır (*a.g.e.*, s. 133-134).

Köleliğin ikinci kaynağı bir köleden doğ- muş olmaktır. Bu ise birinci kaynağın ta- bii bir sonucudur. İslâm hukukunda köle esas itibarıyla annenin statüsüne tâbi- dir. Hür bir baba ile köle bir anneden doğ- an çocuk köledir ve bu kölenin mülkiye- ti annenin efendisine aittir. Bunun istis- nası efendi ile onun câriyesinden doğan çocuk olup bu çocuk hürdür. Köle baba ile hür anneden doğan çocuk genel kurala uygun olarak hürdür. İslâm hukukunda köleliğin bu iki kaynak dışında başka bir kaynağı yoktur.

B) Kölenin Hukukî Statüsü. İslâm hu- kukunda köle mülkiyete, hukukî işlemlere konu olması bakımından "eşya" (mütekav- vim mal) olarak kabul edilmişse de huku- kun diğer dalları bakımından köle eşya değil "şahıs"tır. Fakat bazı noktalarda tam, bazılarında sınırlı ehliyetli, bazı ba- kımlardan da ehliyetsiz, her hâlükârda hür kimselerden farklı bir statüde ken- dine özgü (sui generis) hukukî bir varlıktır.

Bundan dolayı kölenin hukukî statüsünün sağlıklı bir şekilde tesbit edilebilmesi için onun hukukun çeşitli dalları bakımından ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi gerekir.

1. İbadet ve dinî mükellefiyetler ba- kımından. Müslüman köle, malî yönü bu- lunmayan ferdi nitelikteki ibadet ve dinî mükellefiyetler açısından esas itibarıyla hür kimse gibidir. Ancak köle mal varlığına sahip olamadığı için zekâtta ve hacdan muaftır. Fıtır sadakası efendisi tarafından verilir. Aslı görevleri ve konumu sebebiyle cuma ve bayram namazlarına katılmak- la ve cihadla mükellef değildir. Câriyele- rin örtünme konusundaki sorumlulukları da hür kadınlara nisbetle farklıdır.

2. Özel hukuk bakımından. Köle mülki- yete, hukukî işlemlere konu olması açısın- dan eşya gibidir; alınıp satılabilir, hibe edilebilir, kiralanabilir, miras ve vasiyete, müstakil veya müşterek mülkiyete konu olabilir. Kölenin ehliyeti hususunda mez- hepler arasında görüş ayrılıkları bulun- maktadır. Umumiyetle kabul edildiğine göre kölenin eksik bir vücûb ehliyeti var- dır. Mülkiyet hakkına sahip olmadığı için mal edinemez, kazandıkları efendisinin- dir. Dolayısıyla köleye karşı yapılan haksız fiillerden doğacak tazminat da efendisi- ne aittir. Buna karşılık kölenin bir kısım borçlara ehil olduğu kabul edilmektedir. Meselâ onun borç ikrarı geçerlidir; fakat bu borç şahsî bir borçtur; zimmette ka- lır, ancak köle âzat edildikten sonra iste- nebilir. Bu yüzden kölenin nâkis bir zim- mete sahip bulunduğu kabul edilmekte- dir. Aynı şekilde köle, işlemiş olduğu hak- sız fiillerin zararlarına karşı bizâtihi ken- di şahsının mülkiyetiyle sınırlı şekilde so- rumludur; efendisi kölenin verdiği zarar- ları tazmin etmezse kölenin bu maksatla satılmasına veya mülkiyetinin zarar gö- rene devredilmesine katlanmak zorun- dadır.

Hukukî işlemlerde bulunması için efen- disî tarafından kendisine izin verilen köle- ye "ehliyeti genişletilmiş kimse" anlamın- da "me'zun" denir. Bu izin Hanefiler'e ve Mâlikîler'e göre geneldir, kayırt altına alı- namaz. Şâfiîler'e ve Hanbelîler'e göre ise genel olması şart değildir, sınırlı olabilir. Me'zun kölenin hukukî işlem ehliyetine mi yoksa yetkisine mi sahip olduğu konu- unda da Hanefiler ve Şâfiîler arasında görüş ayrılığı vardır. Hanefiler'e göre bu kölenin hukukî işlem ehliyeti vardır. Borç- lara kendisi ehildir; efendisi bunlara mu- hatap değildir, dolayısıyla borçlarını ka- zancından öder. Kazancı kâfi gelmiyorsa bu borçlara karşı kendi şahsının mülkiye-

tiyle sorumludur. Efendisi borçlarını üstlenmezse köle satılarak bunlar ödenir. Sahip olduğu ehliyetin tabii sonucu olarak haklara ehil ve kazandıklarına da mâlik olması lâzım gelirken mülkiyet hakkı bulunmadığı için bunlar efendisine kalır. Şâfiîler'e göre ise me'zun kölenin hukukî işlem ehliyeti değil yetkisi vardır, yani o bir vekil gibidir. Hukukî işlemlerinden doğan hak ve borçlar kendisi için değil efendisi için sabit olur. Dolayısıyla kazandıkları efendisine ait olduğu gibi borçları da ona aittir ve me'zun köle borçları karşılığında satılamaz.

Köle sahibi verdiği izni her zaman geri alabilir. İzin gayri lâzım (rûcûu kâbil) bir tasarruftur ve bu yönüyle mükâtebe anlaşmasından farklıdır. Çünkü köle sahibi mükâtebe anlaşmasından dönebilir. Kendisiyle belirli bir bedel karşılığında hürriyet anlaşması yapılan mükâteb köle tam vücûb ehliyetini hâiz olduğu için mülkiyet hakkına sahiptir ve edâ ehliyeti bakımından diğer kölelerden farklıdır. Belirli bedeli efendisine tam olarak ödemediği hür bir insan sayılmazsa da kendi namına ve hesabına hukukî işlemler yapabilir. Dolayısıyla vücûb ehliyetinin yanında esas itibariyle edâ ehliyetine de sahiptir.

İslâm aile hukukunda köle evlenme ehliyeti yönünden eksik ehliyetli kabul edilmiştir. Erkek veya kadın köle ancak efendisinin rızasıyla evlenebilir. Özellikle erkek kölede efendinin izninin aranması, evliliğin erkek köle için doğuracağı malî mükellefiyetlerin neticesinde efendiye zarar vermesi ihtimalinden dolayıdır. Zira kölenin mehir borcuna onun şahsının mülkiyeti muhatap olmakta ve belirli durumlarda bu borç için satılabilir. Bu ise efendinin mal varlığında bir eksilmeye yol açacaktır. Bu yüzden kölenin evlenmesinde efendinin rızası aranmıştır. Ayrıca efendinin kölesi üzerinde zorlayıcı velâyet (velâyet-i icbâr) hakkı da bulunmaktadır; onu rızasını almadan evlendirebilir. Ancak bu konuda mezhepler arasında farklı görüşler vardır. Efendisi tarafından bu şekilde evlendirilen köle hürriyetine kavuştuğu zaman dilerse bu evliliği feshetme hakkına sahiptir. Buna "hıyârü'l-irtk" (âzat edileme muhayyerliği) denilmektedir (bk. NİKÂH). Kölelerin evlenmesi konusunda birbirinden farklı şu üç durum söz konusudur: a) Erkek hür, kadın köle olabilir. Hür kimse kendi câriyesi olmak şartıyla köle bir kadınla evlenebilir (el-Bakara 2/221). Bu durumda câriyenin efendisinden izin almak ve eşe de mâkul

bir mehir ödemek gerekir. b) Erkek köle, kadın hür olabilir. Hür kadın kendi rızasıyla köle ile evlenebilir (el-Bakara 2/221). Yalnız bunun feshi kâbil olmayan (lâzım) bir evlilik olabilmesi için kadının ailesinin buna denklik (kefâet) noktasından itiraz etmemiş olması gerekir. Böyle bir evlilikten doğan çocuklar hürdür. Koca satın alınma, hibe, miras vb. yollarla karısının mülkiyetine girse nikâh feshedilir. Zira nikâhla mülkiyet aynı kimsede birleşmez. Bu durumda kocanın âzat edilmesi ve nikâhın yenilenmesi gerekir. c) Erkek de kadın da köle olabilir. Bunların aynı veya farklı efendilerin köleleri olması önemli değildir. Böyle bir nikâh efendilerin izniyle geçerlidir. Doğan çocuklar anenin efendisine aittir. Evlilik konusunda köle için birtakım sınırlamalar daha vardır. Hanefîler, Şâfiîler ve Hanbelîler'e göre erkek köle ister hür ister köle olsun yalnız iki kadınla evlenebilir. İmam Mâlik ise bu konuda köleyi hür gibi kabul etmiş ve onun da dört kadınla evlenebileceğini söylemiştir. Ayrıca erkek kölenin kendi çocuğu üzerinde velâyet, kadın kölenin de çoğunluğa göre hidâne hakkı yoktur.

Köle talâk konusunda tam ehliyetli olup karısını boşayabilmek için efendisinin rızasına muhtaç değildir. Fakat hürlerden farklı olarak karısını iki talâkla boşayabilir, üçüncü bir talâk hakkı yoktur; yani iki talâkla köle koca ile karısı arasında tam ayrılık (beynûnet-i kübrâ) meydana gelir. Belirli şartlar gerçekleşmeden tekrar evlenemezler. Üç mezhep bu konuda kocanın statüsünü dikkate alırken Hanefîler kadının statüsünü göz önünde bulundurlar; onlara göre kadın köle ise kocanın iki talâk hakkı vardır. Hanefîler'de kocanın hür veya köle olmasının önemi yoktur (bk. TALÂK). Kocaları ölen yahut kocaları tarafından boşanan kadın kölelerin beklemeleri gerekli olan iddet de hür kadınlara nisbetle farklıdır. Bunlar esas itibariyle hür kadınların bekledikleri müddetin yarısı kadar beklerler. Ancak bazı özel durumlarda bu süreyi aşabildikleri gibi iddetin doğumla sona erdiği hallerde de hür kadınlarla aralarında fark yoktur. Kölelik mirasa engeldir. Bu sebeple köle lehinde miras veya vasiyet hakkı sabit olmaz. Bu durum, kölenin mülkiyet hakkına sahip bulunmamasının ve elde ettiği mal varlığının efendisine intikal edecek olmasının tabii bir sonucudur.

3. Ceza hukuku bakımından. Haddi gerektiren suçlarda genel prensip kölenin

hür kimseye verilen cezanın yarısı ile cezalandırılmasıdır. Kölelik, lehte birtakım haklara sahip olunmaması veya hür kimselere nisbetle bunların eksik olması neticesini doğurduğu gibi aleyhte birtakım sonuçların ve cezaların hürlerle nisbetle eksik tahakkuk etmesine de yol açmaktadır. Bu tür cezayı azaltıcı bir düzenlemenin kölelik tarihinde sadece İslâm hukukuna has olduğu belirtilmelidir. Buna göre had grubuna giren ve yarıya indirilmesi mümkün olan suçlarda köle yarı ceza ile cezalandırılır. Meselâ zinada köleye muhsan olmayan (hiç evlenmemiş) hür kimselere verilen cezanın (en-Nûr 24/2) yarısı verilir (en-Nisâ 4/25). Köle evli de olsa hür olmadığı için muhsan kabul edilmez. Bu sebeple zina eden köleye recm cezası uygulanmaz. Bazı hukukçular buna sürgün cezasının da ilâve edilmesini gerekli görürler. Kazf suçunda da köleye hür kimseye verilen cezanın yarısı tatbik edilir (en-Nûr 24/4). Hırsızlık ve irtidad suçlarında ise cezanın yarıya indirilmesi mümkün olmadığından hür kimselere verilen ceza aynen uygulanır.

Kıyası gerektiren suçlara gelince, kasten adam öldürmelerde bu suçu işleyen köle hür insan veya köle karşılığında kısas edilir. Hanefîler'e göre bir köleyi öldüren hür kimse de kısas cezasıyla cezalandırılır. Diğer mezhepler, aralarında eşitlik olmadığı için bu durumda hürlerin kısas edilmeyeceği görüşündedir. Yaralamalarda Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler'e göre hür kişi köle mukabilinde kısas olunmaz. Hanefîler bu hususta öldürmeden farklı bir görüşe sahiptir. Onlara göre de taraflardan birinin veya her ikisinin köle olması halinde kısasa gidilmez.

Diyetin gerekli olduğu durumlarda kölenin sahibi muhayyerdir; dilerse diyeti öder, dilerse köleyi diyete hak kazanan kimseye terkeder. Buna karşılık kölenin öldürülmesi veya yaralanması durumunda bir diyet ödenmesi gerekiyorsa bu kölenin sahibine ödenir; her iki durumda da devletin diyete ilâve bir ta'zir cezası verme hakkı daima saklıdır. Kölenin diyeti bu durumda hür kimseler için belirlenen miktar değil kölenin rayiç değeridir. Ancak Hanefîler'e göre bu rayiç değer hür kimsenin diyetini aşamaz, hatta ondan az olmalıdır. Şâfiîler'e göre ise böyle bir sınırlama söz konusu değildir.

C) Kölenin Hak ve Görevleri. Hür kimseye kıyasla hukuken farklı bir statüde bulunmasına rağmen netice itibariyle köle de bir insandır. Çeşitli âyet ve hadisler-

de kölelere insanca muamele edilmesi ısrarla tavsiye edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'-de insanların iyilik yapmaları gereken kimseler sayılırken anne baba ve yakın akrabalarla birlikte köleler de zikredilmiştir (en-Nisâ 4/36). Hadis mecmualarında da bu konuda birçok emir ve tavsiye yer almaktadır: "Onlara 'kölem' demeyiniz; 'oğlum', 'kızım' diye hitap ediniz"; "Âdem'in nesli olarak köleler de sizin kardeşlerinizdir. Onların sizin hizmetinizde bulunmuş olmasını mümkün kılan Allah'tır. Unutmayınız ki Allah sizi onların hizmetine tâbi kılmış olabilir; o halde onlara iyi davranın. Şunu da düşünün ki Allah'ın sizin üzerinizde sahip olduğu hak ve kudret sizin köleler üzerinde sahip olduğunuzdan daha fazladır" (köleyle ilgili hadisler için bk. *Miftâhu künûzi's-sünne*, "abîd", "ıtk" md.leri).

İslâm toplumunda kölelerin hak ve görevleri bu genel anlayış çerçevesi içinde tesbit edilmiştir. Kölenin nafakası efendisine aittir. Hadisler, bu konuda efendinin kölesini ailenin diğer fertlerinden ayırmamasını öğütlemektedir. Efendinin üzerine düşeni yapmaması ve alınan tedbirlerin de yetersiz kalması halinde kölenin ondan alınarak başkasına satılabileceği hukukçuların önemli bir kısmı tarafından kabul edilmiştir. Buna karşılık efendi de kölesini uygun işlerde çalıştırabilir. Ayrıca efendinin köle üzerinde mâkul bir terbiye yetkisi de vardır. Ancak Hz. Peygamber'in, kölelerin işleyeceği kusurların-günde yetmiş defa da olsa- affedilmesini tavsiye eden hadisine rağmen onları cezalandırmak gerekiyorsa aşırılığa gidilmesine izin verilmez. İslâm devletinde muhtesibin görevlerinden biri de kölelere yapılan muameleyi, sahip oldukları nafaka vb. hakların verilip verilmediğini kontrol etmektir. Mâlikî hukukçuları bu konuda daha da ileri giderek kölesine karşı onu sakatlayacak veya bedenine zarar verecek ölçüde kötü muamelede bulunan efendiye ceza olarak kölenin âzat edilmesi esasını getirmektedir. Köle başkalarının haksız fiil ve tecavüzlerine karşı da korunmuştur. Köleye karşı yapılan haksız fiil ve tecavüzler mutlaka cezalandırılır. Hür kimseye göre farklı cezalar verildiği durumlarda bile bu cezalar tecavüzü önleyecek sertlikte ve ağırlıktadır. Hanefî hukukçularının köleye karşılık hürlerin de kısas yoluyla öldürülmesini kabul etmeleri, kölenin insan olma özelliğinin hukukî statüsünün hürlerle nisbetle daha aşağı bir konumda olmasına ağır bastığını göstermektedir.

Kölenin hür insanlar gibi evlenip yuva sahibi olması, bu yoldan çeşitli insanî ihtiyaçlarını gidermesi hakkıdır; bu haktan mahrum edilmesi İslâm'da hoş karşılanmamıştır. Cârîyesiyle, evlilikte olduğu gibi sürekli bir cinsel ilişki bağı (istifrâş) kurmayacak olan efendinin onu köle veya hür bir kimseyle evlendirmesi gerekir. Kur'an'da, "İçinizden bekârları, köleleriniz ve cârîyelerinizden sâlih olanları evlendiriniz. Eğer onlar yoksul iseler Allah onları lutfu ile yoksulluktan kurtaracaktır. Allah âlîmdir, genişlik verendir" buyurulmuş (en-Nûr 24/32), hür kimselerin köle ve cârîyelerle evlenmeleri de teşvik edilmiştir: "İman etmemiş müşrik kadınlarla evlenmeyiniz. Muhakkak ki mümin bir köle kadın, sizin hoşlandığınız da olsa müşrik bir hür kadından daha hayırlıdır. Kızlarınızı müşrik erkeklerle evlendirmeyiniz. Şüphe yok ki mümin bir erkek köle, hoşunuza da gitse müşrik ve hür bir erkekten daha hayırlıdır" (el-Bakara 2/221; ayrıca bk. en-Nisâ 4/25). Kölelerin kölelerle ve özellikle hürlerle evlenebilmeleri ve bu birlikteliğe normal bir evliliğin bütün sonuçlarının bağlanmış olması kölelik hukukunda önemli bir aşamadır. Amerikan toplumunda kölelik bütünüyle ortadan kaldırılincaya kadar kölelerin evliliklerine herhangi bir hukukî sonuç bağlanmaması ve belirli dönemlerde kölelerle hürlerin evlenmesinin yasaklanması (Jacobs, s. 37, 266; Kolchin, s. 122) bu aşamanın önemini daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır.

Kölelerin evlenmesinin tabii bazı sonuçları vardır. Köle bir kadından doğan çocuk eğer efendisinin çocuğu değilse köledir ve kadının efendisine aittir. Bu çocuk köleleri yedi yaşından önce annelerinden ayırmak yasaklanmıştır: "Kim bir anneyi çocuğundan ayırırsa Allah da onu kıyamet günü sevdiklerinden ayırır" (*Müşned*, V, 413; cârîyenin çocuğundan ayrılmasını yasaklayan diğer bir hadis için bk. Ebû Dâvûd, "Cihâd", 123). Akraba kölelerin de birbirinden uzaklaştırılmaması Resûlullah tarafından ayrıca tavsiye edilmiştir. Zaman zaman bu gibi vak'alarda devletin devreye girdiği ve köle ailelerin parçalanmasına engel olmak için bunları bizzat satın alıp âzat ettiğine de rastlanmaktadır (Osmanlılar'da bu tür satın alma ve âzat edilmeye dair dikkate değer iki örnek için bk. Toledano, s. 160-161; Erdem, s. 53). Köleliğin yaygın olarak uygulandığı diğer toplumlarda özellikle küçük çocukların annelerinden ayrılarak satılması ve efendilerin sırf bu maksatla kölelerinin çocuk

doğurmasını teşvik etmesi ortaya çok ciddi problemler çıkarmıştır (örnek olarak bk. Jacobs, s. 16, 36, 76).

Efendinin cârîyesini istifrâş etmesi onun hakkı, kölenin de vazifesi olarak kabul edilmiştir. Bunu yasaklayan bir anlayışın köleliğin kabul edilip uygulandığı bir sistemde çözüm üretmediği ve fiilen geçerliliğe sahip olmadığı dikkate alınmalıdır. Evli veya özellikle bekâr bir kimse tarafından satın alınan ve onunla aynı evde yaşamasına izin verilen cârîyenin efendisinin cinsî isteklerine karşı direnebileceğini ve bu hususta konulacak bir yasağın hukuk sistemi tarafından etkili bir tarzda kontrol edilebileceğini düşünmek fazla gerçekçi değildir. Köleliğin yaygın biçimde uygulandığı bütün toplumlarda bu tür bir ilişki biçimi sürekli var olmuştur. Diğer toplumlarda ise bu ilişkiden doğan çocuklarla babaları arasında bir nesep bağı kurulmamış ve çocuklar köle olmaya devam etmiştir. Bazan da Amerikan örneğinde görüldüğü üzere cârîyelerin çocuklarının babalarını belirlemeye yönelik beyanları suç sayılmıştır (*a.g.e.*, s. 13, 189). İslâmiyet bu vâkıyı kabul ederek efendinin belirli şartlarda cârîyesinden bu yolla faydalanmasına izin vermiş, fakat bundan yine köle lehine bazı sonuçlar çıkararak istifrâş köleliği azaltma yollarından biri haline getirmiştir. Efendi ancak bekâr ve Ehl-i kitap olan cârîyesini belli esaslar dahilinde istifrâş edebilir. Efendinin cârîyesiyle cinsî ilişkide bulunabilmesi için hamile olmadığının anlaşılması (istibrâ), hamile ise çocuğunu doğurması şarttır. Efendinin cârîyesinin evlenmesine izin vermesi onu istifrâş hakkından vazgeçmesi anlamına gelmektedir. Aynı nikâh altında birleştirilmesi mümkün olmayan iki cârîyeyi -iki kız kardeş gibi- aynı zamanda istifrâş etmek câiz değildir. Efendisinden çocuk doğuran cârîye (ümmüvelar) hürriyetini garanti etmiş olur ve cârîye olarak kaldığı sürece diğer kölelerden hukuken ve fiilen farklı bir statüde bulunur. Bu cârîye artık satılamaz, hibe vb. hukukî muamelelere konu olamaz. Efendisinin ölümünden sonra da başka bir işleme gerek kalmadan hürriyetini kazanır.

D) Köleliğin Sona Ermesi. Kölelik esasında âzat yoluyla sona ererse de İslâmiyet, köleliği azaltmak ve belirli bir devrede eritmek maksadıyla birtakım sona eriş yolları daha kabul etmiştir. Kölenin âzat edilmesi İslâm hukuk literatüründe "ıtk, tahrîr, fek" gibi tabirlerle ifade edilmiştir.

Mevlâ (çoğulu mevâlî) kelimesi de hem “âzat eden efendi” hem “âzat edilen köle” anlamındadır.

1. Gönüllü âzat. İslâmiyet müminlerin köle âzat etmelerini daima teşvik etmiş, bunu Allah'a bir yakınlaşma vesilesi saymıştır: “İyilik yüzlerinizi doğu ve batı yönüne çevirmekten ibaret değildir. Asıl iyilik Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kâtaba ve peygamberlere inanan, Allah sevgisiyle yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere veren ve köle ile esirleri kurtarma uğrunda malını harcayanın ... yaptığı iyiliktir” (el-Bakara 2/177); “Fakat insan zor yola yönelmedi. Bu zor yolun ne olduğunu bilir misin? O köle âzat etmektir ...” (el-Beled 90/11-13). Bu âyetlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in de köle âzadıyla ilgili çeşitli hadisleri vardır: “Kim müslüman bir köleyi âzat ederse o kölenin her organına karşılık Allah da onun bir organını cennetinde âzat eder” (Buhârî, “Keffârât”, 6; Müslim, “İtâk”, 23; Ebû Dâvûd, “İtâk”, 13; Tirmizî, “Nüzûr”, 14). Resûlullah'ın birçok kölesi vardı, fakat bunların hepsini âzat etmiştir. Vefat ettiğinde eli altında bir tek köle dahi kalmamıştı; sadece ümmüveled statüsündeki câriyesi Mâriye bulunuyordu. Ayrıca Hz. Peygamber, çok sayıda köleye sahip kimseler nezdinde bunların âzat edilmesi için müdahalelerde bulunmuştur. Resûl-i Ekrem, Cerir b. Abdullah aracılığıyla Yemen Hükümdarı Zülkelâ' el-Himyârî'ye bir mektup göndermiş, o da bunun üzerine eli altındaki 4000 köleyi âzat etmişti (İbn Düreyd, s. 308; İbnü'l-Esîr, II, 176-177; İbn Hacer, I, 492-493; Abdülkâdir el-Bağdâdî, I, 357). Resûlullah ayrıca güneş ve ay tutulmaları sırasında köle âzat etmeyi tavsiye etmiştir (Buhârî, “Kûsûl”, 11).

Kölelerin hiçbir karşılık beklenmeksizin gönüllü olarak âzat edilmesi bu ilk örnekler doğrultusunda bütün İslâm tarihi boyunca devam etmiştir. Osmanlılar'da genellikle yedi yıllık bir kölelikten sonra efendilerinin kölelerini âzat etmeleri oldukça yerleşmiş bir uygulamaydı (Erdem, s. 155-156). Hatta zaman zaman bu kadar süre efendilerine hizmet etmiş kölelerin hürriyetlerine kavuşmak için çeşitli hukukî ve idarî imkânları kullandıkları görülmektedir. 1837'de Hariciye Nâzırı Ahmed Hulûsi Paşa'nın kölesi Ethem'in II. Mahmud'a başvurması buna örnek gösterilebilir. Adı geçen köle, nâzırın ölmesi üzerine oğlunun kendisini satmak istediğini, halbuki yedi sekiz yıldır köle olarak hizmet ettiğini söyleyerek padişahın

âzat edilmesini talep etmiştir. Yapılan araştırmada sadece üç buçuk yıl köle olarak hizmet ettiği anlaşıncı âzat edilmişse de olay, bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu ve köleler tarafından âdeti bir hak gibi kabul edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (a.g.e., s. 158-159). 1851'de de Ferhat isimli bir köle benzer bir âzat edilme talebiyle padişaha başvurmuş, Deâvî Nezâreti tarafından durumu incelendiğinde on beş yıl kadar efendisine hizmet ettiği halde âzat edilmediği anlaşıncı devlet tarafından satın alınarak âzat edilmiştir (a.g.e., s. 159). Hatta kaçan kölelerin geçmiş hizmetleri yedi yılı aşmışsa kaçmaları bu sebeple mâzur görülmekte, yakalandıklarında âzat edilmeleri yönünde dikkate değer bir sosyal baskı oluşmakta ve bir yolla âzat edilmeleri sağlanmaktaydı (ilgili bir örnek için a.g.e., s. 162). Burada dikkat edilen nokta kölenin hizmet yıllarının değerini karşılayıp karşılamadığıdır. Karşıladığı halde efendisi tarafından âzat edilmemesi dinî-ahlâkî açıdan doğru bulunmamaktaydı. Bu şekilde kölelerini âzat edenler genellikle belli bir tarihten itibaren bunu mahkeme defterlerine de kaydettirmişlerdir; böylece kölenin eline bir âzatlık belgesi (itknâme) verilmiştir. Osmanlı şer'iyye sicillerinde bu şekilde gönüllü âzat kayıtlarının birçok örneğine rastlanmaktadır. Bursa'da XV-XVII. yüzyıllara ait bulunan on sekiz şer'iyye sicil defterine kayıtlı 221 köle âzadından 153'ünün (% 69) gönüllü âzat şeklinde olması dikkat çekicidir. Bir başka nokta da bu şekilde âzat edilenlerden on üç taneisinin eski dinî inançlarını muhafaza eden kimseler olmasıdır (Çetin, X/1 [2001], s. 7). Köle âzadı dönüşü kabil olmayan (lâzım) bir işlemdir. Köle âzadı efendinin tek taraflı irade beyanıyla tamam olur; ayrıca kölenin kabulüne ihtiyaç yoktur. Kölenin belirli organlarını âzat şeklinde ifade edilen kısmî âzat da tam âzadın hukukî sonuçlarını doğurur.

2. Kefâret borcu olarak âzat. Sadece İslâm hukukuna has olan bu âzat türünde belirli suç ve günahları işleyenler kefâret olarak köle âzat ederler. Bu âzat şekli başlıca şu üç sebepten dolayı olur: a) Hatâen öldürme. Hata ile bir müslümanı öldüren kimse ölenin yakınlarına belirli bir diyet ödemek zorunda olduğu gibi bu günaha kefâret olarak bir de köle âzat etmek mecburiyetindedir (en-Nisâ 4/92). b) Yemini bozma. Yeminini yerine getirmeyen kimse kefâret olarak ya on fakiri doyuracak veya giydirecek ya da bir köleyi âzat

edecektir. Bunlara gücü yetmiyorsa üç gün oruç tutacaktır (el-Mâide 5/89). c) Zihâr. Karısının belli organlarını kendileriyle evlenmesi ebediyen haram olan yakınlarından birine benzeterek zihâr yapan kimse, karısıyla normal evlilik hayatına devam etmeden önce kefâret olarak bir köle âzat etmek zorundadır. Buna imkân bulamıyorsa iki ay kesintisiz oruç tutacak, bu da mümkün değilse altmış fakiri doyuracaktır (el-Mücâdile 58/3-4). Bu fiillerin hiçbirinin aslında doğrudan veya dolaylı olarak köle ve kölelikle ilişkisi bulunmayıp bu vesile ile mevcut kölelerin belli bir süreç içinde eritilmesi amaçlanmaktadır.

3. Mükâtebe yoluyla âzat. İslâm hukuku bir diğer âzat yolu olarak köle ile efendisinin belli bir bedel karşılığında hürriyete kavuşma anlaşması yapmasını kabul etmiştir. Mükâtebe denilen bu anlaşmayla köle efendisine belli bir bedel ödemeyi taahhüt etmekte ve sonuçta hürriyetini kazanmaktadır. Kur'an-ı Kerîm köleleriyle bu tür anlaşma yapmayı efendilerine tavsiye etmektedir (en-Nûr 24/33). Kölenin mükâtebe talebinde bulunması halinde efendinin bunu kabul etmeye mecbur olup olmadığı hususu hukukçular arasında tartışmalı bir konudur. Hz. Ömer'in uygulamasını örnek alan hukukçular, özellikle kölenin müslüman olması durumunda bunun bir mecburiyet olduğunu, efendi ile kölenin ödenecek bedel konusunda anlaşmaya varamamaları halinde uygun bedelin mahkeme tarafından tesbit edilmesinin gerektiğini ileri sürerler. Bu görüşü kabul etmeyen hukukçulara göre ise bu tür bir anlaşma ancak köle sahibinin rızasıyla gerçekleşir.

Mükâtebe anlaşması mutlak âzat gibi rücuu kabil olmayan bir hukukî işlemdir; köle sahibi, kölenin rızası bulunmaksızın tek taraflı olarak anlaşmayı bozamaz ve bu sonucu doğuracak dolaylı bir işlem yapamaz; anlaşmada mükâtebe bakımından şartları ağırlaştırıcı değişiklikte bulunmaz. Buna göre mükâtebe köle satışı ve hibe gibi yollarla başkasına devredilemez. Hukukçuların çoğu bu görüştedir. Mükâtebe köle kendi hesabına çalışma hakkına sahiptir; bu bakımdan esas itibarıyla vücut ve edâ ehliyetini kazanmış olmaktadır. Bu devrede köle efendisine hizmet etmek zorunda değildir; efendi mükâtebe câriyesini istifrâş edemez. Mükâtebe anlaşmasında bedel olarak para veya mal tesbit edilebileceği gibi efendi hesabına belirli bir süre çalışma mecburiyeti de konulabilir. İstanbul'un fethinden sonra ele

geçirilen Rum esirlerin İstanbul surlarını tamir karşılığında hürriyetlerini kazanmaları bunun tipik bir örneğidir. XV. yüzyılda Bursa'da yapılan mükâtebe anlaşmalarında, muayyen bir paranın veya üç ile yedi yıl arasında değişen bir süre efendi hesabına çalışmanın ya da o bölgenin şartlarına göre belirli bir miktar kumaşı dokumanın bedel olarak tesbit edildiği görülmektedir (İnalıcık, s. 29; Sahillioğlu, s. 76-80). Bu tür bir anlaşmanın hem belli bir süre sonra hürriyetini kazanacağı için kölenin, hem de kaçmayı düşünmeyen, düzenli ve gayretli çalışan bir kimseye sahip olduğu için efendinin işine geldiği ve özellikle endüstrinin yaygın bulunduğu Bursa gibi bölgelerde uygulandığı görülmektedir. Efendinin mükâtebe şartlarına uymaması halinde köle durumu mahkemeye intikal ettirme hakkına sahiptir (örnek için bk. Seng, XXXIX/2 [1996], s. 142).

4. Mecburi veya kanunî âzat. Bu tür âzatta ne efendinin rızası ne de efendi ile köle arasında bir anlaşma söz konusudur; bu âzadın kaynağı doğrudan İslâm hukukudur. İslâm hukuku bazı durumlarda kölenin mecburen herhangi bir işleme gerek kalmaksızın hürriyetine kavuşma esasını getirmiştir. Burada birbirinden farklı şu durumlar söz konusudur: a) Bir kimse, aralarında evlenme yasağı olacak kadar yakın akrabalığı bulunan bir kölenin mülkiyetini satın alma, miras, bağış, vasiyet gibi yollardan biriyle elde ederse o köle derhal hürriyetini kazanır. Hanefîler'in kabul etmiş olduğu bu akrabalık sınırını Şâfiîler daha dar tutmuştur. Onlara göre köle ile efendi arasında evliliğe engel olacak bir akrabalık ilişkisi değil usul-fürû ilişkisi varsa mecburi âzatlık söz konusudur. Mâlikîler buna kardeş olmayı da ilâve etmiştir. b) Müslümanlarla savaş halinde bulunan bir ülkeden İslâm ülkesine sığınan köle daha önce Müslümanlığı kabul etmişse sığındığı anda hürriyetine kavuşur. İbn Hişâm'ın naklettiğine göre Hayber Gazvesi sırasında yahudilere ait bir köle İslâm ordugâhına sığınarak bu şekilde hürriyetine kavuşmuştur (*es-Sîre*, II, 344-345). Ayrıca Tâif kuşatması esnasında kırkı aşkın (Vâkidî'nin rivayetine göre on dokuz) kölenin bu hükümden faydalanarak hürriyetine kavuştuğu nakledilmektedir (Belâzürî, I, 490). c) Birden fazla sahibi bulunan köle bu sahiplerden biri tarafından âzat edilirse veya tek sahipli köle kısmen âzat edilirse bu durumda köle tamamen âzat edilmiş sayılır. Ancak bazı hukukçulara göre kısmen âzat

edilen köle âzat edilmeyen payın bedelini efendisine ödemekle mükelleftir. Bu durumda olan köleye "müstes'â" (çalışması istenen köle) denir ve devlet bütçesinden ona yardım edilir.

5. Ölümüne bağlı âzat (tedbîr). Bir kimse kölesini kendisinin ölümünden sonra hürriyetine kavuşmak üzere âzat edebilir. Bu muameleye "tedbîr", böyle köleye de "müdebber" denilmektedir. Ancak ölümüne bağlı âzat bazı yönlerden vasiyet hükmünde olduğu için kölenin değeri terekenin üçte birini aşıyorsa ayrıca mirasçıların da rızası gereklidir. Mirasçıların razı olmadığı durumlarda ise köle yine hürriyetine kavuşur; fakat üçte biri aşan kısmı onlara ödemek mecburiyetindedir. Tedbîr yoluyla âzat da normal âzat gibi rûcûu kâbil olmayan bir işlemdir ve bu yönüyle her zaman kendisinden dönüşün mümkün olduğu vasiyetten ayrılır. Hatta Hanefîler'e göre efendi müdebber kölesini herhangi bir hukukî muameleyle başkasına devreder. Zira bu da netice itibarıyla tedbîrden dönme sonucunu doğurmaktadır. Mükâtebin aksine müdebber köle önceden olduğu gibi efendisine hizmet etmekle mükelleftir. Efendi müdebber câriyeyi istifrâş edebilir. Dilerse bir başkasıyla evlendirebilir; bu durumda doğan çocuklar da müdebber statüsündedir.

6. Ümmüveled olma. Efendisinden bir çocuk doğuran câriye, onun ölümünden sonra başka bir muameleye gerek olmaksızın hürriyetini elde eder. Bu durumdaki câriyenin hürriyetini kazanması İslâm hukukunun bir gereği olup köle sahibinin ölümüne bağlı bir tasarrufu sayılmadığından câriyenin değerinin terekenin üçte birini aşmaması şeklindeki vasiyetle ilgili sınırlama burada geçerli değildir. Hz. Peygamber'in câriyesi Mâriye, İbrâhim'i dünyaya getirmesi üzerine ümmüveled statüsüne geçirilmiş ve bu olay müslümanlara örnek teşkil etmiştir. İslâm ülkelerinde ümmüveled haline gelerek hürriyetine kavuşan birçok câriyenin bulunması, bu usulün kölelerin azaltılması bakımından geçerli bir yol olduğunu göstermektedir. Böyle bir câriyeden doğan çocuk hür sayılır, onunla baba arasında normal bir nesep bağı kurulur ve her bakımdan normal evlilikten doğan çocukların statüsüne sahip olur.

7. Devlet tarafından âzat. Kur'an-ı Kerîm, kölelerin âzat edilip bu müessesenin tedricen ortadan kaldırılması konusunda devlete vazife yükleyen ve bununla ilgili hüküm ve prensipler getiren tek ilâhî kitaptır. Kur'an devlet gelirlerinin belirli bir

kismini köle âzadına tahsis etmiştir. "Sadakalar (zekâtlar) yalnızca fakirlere ... ve boyunduruk altında bulunan kimselerin (kölelerin) âzat edilmesine sarfolunacaktır" meâlindeki âyet (et-Tevbe 9/60) zekâtın sarf yerlerinden birini kölelerin kurtarılması için belirlemiştir. İmam Şâfiî'ye göre zekât gelirleri buna müstahak olan gruplara eşit olarak dağıtılmalıdır. Bu durumda zekât gelirlerinin sekizde biri köleliğin ortadan kaldırılması yolunda harcanacaktır. Diğer hukukçulara göre ise zekât gelirlerinin dağıtımında böyle kesin suretle belirlenmiş bir oran söz konusu değildir. Şartlara uygun olarak ayrılacak miktarı devlet başkanı veya ilgili kurumlar tayin eder. Belirlenen miktar mükâteb kölelere yardım olarak verilebileceği gibi başka statüdeki kölelerin satın alınıp âzat edilmesinde de kullanılabilir. Ayrıca İslâm ülkesinden geçmekte olan bir gayri müslimin yanındaki müslüman köle de İslâm devleti tarafından satın alınıp âzat edilir. Savaş esiri olup henüz kölelik statüsüne geçirilmeyen müslüman esirlerin fidyeleri de bu kaynaktan karşılanabilir. Bütün bu âzat ediş şekillerinin yaygın biçimde uygulanışı, İslâm toplumunda köleliğin sürekliliği bir statü olmayıp geçici bir durum olarak algılandığını göstermektedir. Köle ile efendisi arasındaki hukukî ilişki âzat işlemiyle tamamen kesilmiş olmamaktadır. Âzatlı köle asabe ve ashâb-ı ferâiz grubundan bir mirasçı bırakmadan ölürse geriye bıraktığı mallar diğer mirasçı gruplarına veya son mirasçı sıfatıyla devlete kalmayıp âzat eden efendisine kalmaktadır (bk. VELÂ).

İslâm Tarihinde Köleler. İslâm tarihinde kölelerin varlığına belirli oranda hep rastlanmıştır. İslâmiyet'in yayılma döneminde oldukça sık vuku bulan savaşlar büyük bir köle mecvudunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu ölçüde hızlı yayılmanın olmayışı ve savaş yoluyla kölelik kaynağının beslenemeyişi, öte yandan mevcut kölelerin çeşitli âzat usulleriyle yavaş yavaş eritilmesi, köle sayısının İslâm toplumlarında genelde çok kabarık olmaması sonucunu doğurmuşsa da kölelik bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Bunda Afrika, Kafkasya, Rusya ve başlangıçta belirli bir dönemde Türkistan'dan yapılan köle ithalinin önemli rolü vardır. İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde kulan köle pazarları bu trafiğin düzenli işleminde rol oynamıştır. Yine bu durum, ticarî ve iktisadî hayatta belirli bir ağırlığı olan köle tâcirlerinin ortaya

çıkmasına yol açmıştır. Özellikle Akdeniz havzasında yapılagelen köle ticaretinde yahudiler, Venedikliler ve Cenevizliler önemli bir yer işgal etmişlerdir. Bu pazarda savaşlarda esir alınanlar, yabancı ülkelere yapılan akınlarda ele geçirilenler, korsanların baskınlarında yakalananlar veya bazı tâbi devletlerin İslâm devletlerine aynı vergi olarak gönderdikleri kölelere satılmaktaydı.

Ancak İslâm dünyasına getirilen ve pazarlarda satılan bu insanların gerçekten köle statüsünde oldukları tartışmalıdır. Ele geçiriliş biçimlerinin doğuracağı sakıncalar bir yana, gerek Afrika'dan kaçırılan zencilerin gerek Kafkasya'dan getirilen Çerkez ve Gürcüler'in bir kısmının aslında müslüman olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bunların sonradan köleleştirilmesi mümkün değildir. Osmanlı Devleti'ne getirilen bir kısım Çerkez kölelerin aileleri yahut bizzat kendileri tarafından Osmanlı saray ve konaklarında parlak bir gelecek ümidiyle ve İslâm hukukuna aykırı bir tarzda köle olarak satıldıkları da bilinmektedir. Bundan dolayı son devirde yaşayan bazı İslâm hukukçuları bu sakıncaya dikkat çekmekte ve özellikle bu tür câriyelerle istifâs söz konusu ise bundan önce nikâh kıyılması gerektiğine işaret etmektedir (Mahmud Esad, s. 128). Uygulamada bu tip nikâhlara da rastlanmaktadır (örnek olarak bk. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Bab Mahkemesi, 489 nolu defter, s. 119, Rebûlevvel 1293 [Nisan 1876] tarihli nikâh). Klasik uygulamada yer almayan bu tür evliliğe "nikâh-ı tenez-zühî" (şüpheli durumdan/zina endişesinden arınmış nikâh) denilmektedir.

Köle mevcuduna İslâm dünyasında hemen hemen sadece şehirlerde rastlanır ve istihdam alanları kadın veya erkek olmalarına göre farklılık gösterir. Kadın köleler için daha ziyade ait olduğu evin hanımına hizmetçi, halayık olarak yardım etmek, dokumacılık gibi kadınların çalışmasına elverişli olan alanlarda dokuma işçisi olarak çalışmak, saraylarda ve zenginlerin konaklarında câriye olarak istihdam edilmek bunların başında gelir. Abbâsîler'den itibaren halife ve hükümdar saraylarında câriyelerin ağırlıklı bir yeri olmuş, özellikle halife adayını veya şehzadeyi doğuran câriyelerin itibarı ve etki alanı genişlemiştir. Abbâsî halifelerinin belirli bir kısmının ve Osmanlı padişahlarının belli bir dönemden sonra tamamına yakınının annesi câriye veya âzatlı câriyedir. Erkek köleler ise efendisine mesleğinde yardımcı olmak, onun adına tica-

ret yapmak, bazı saray ve konakların korunmasında ve hâricî hizmetlerde rol almak, askerlik, çobanlık vb. alanlarda işçilik yapmak gibi görevleri üstlenmişlerdir. Saraylarda kadınların bulunduğu bölümde görevli kölelerin hadım edilmiş olanlardan seçilmesine özen gösterildiği gibi diğer saray hizmetlerinde de kölelerden ağırlıklı olarak yararlanılmıştır.

Amerika kıtasında rastlanan, kölelerin çalıştığı büyük çiftlik işletmeleri İslâm dünyasında görülmez. Abbâsîler devrinde bu yöndeki bir teşebbüs büyük bir köle isyanına sebep olmuştur. Osmanlılar'da Orhan Gazi zamanında başlayan, bazı savaş esiri kölelerin "ortakçı kulları" adıyla belirli çiftliklerde çalıştırılması işi çok sınırlı tutulmuş istisnâ bir uygulamadır. Avrupa'da geniş bir uygulama alanı bulan toprağa bağlı kölelik veya yarı kölelik de (servage) İslâm ülkelerinde esas itibarıyla tatbik edilmemiştir.

Askerlik erkek kölelerin hizmet alanlarının başında gelir. Köle askerlerin İslâm devletlerinde istihdamı Emevîler'in ilk yıllarına kadar uzanır. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara seferinden dönerken beraberinde 2000 okçudan oluşan bir Türk birliğini getirdiği, Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in emrinde üç ayrı mevâlî birliğinin bulunduğu bilinmektedir. Sonraki dönemlerde Arap kökenli askerlerin diğer idarî alanlara yönelmesi köle askerlere duyulan ihtiyacı arttırmış ve bu sebeple oluşturulmaya başlanan köle ve âzatlı askerî birlikler diğer İslâm ülkelerinde de yaygınlaşmıştır. Abbâsîler'de özellikle Türk kökenli köle askerlerin kullanılmaya başlanması Halife Mansûr dönemine kadar çıkmaktaysa da bunların yoğun biçimde kullanımı Me'mûn döneminde başlar. Köle askerlere ihtiyaç duyulmasında halifelerin Arap ve İran kökenli askerlere güven duymamasının da rolü olmuş, böyle durumlarda Türk asıllı köle ve âzatlı kölelerden bilhassa hükümdarların korunması için yararlanılmıştır (gilmân-ı hâssa). Halife Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım -Bilâh'ın hilâfet mensuplarını korumaları için Semerkant'ta 3000 esir Türk'ten oluşan bir özel muhafız birliği kurması bunun dikkate değer bir örneğidir. Sonraları Abbâsî ordusu içinde bu köle veya âzatlı köle askerler çok önemli bir potansiyel oluşturmuştur. Diğer İslâm devletlerinden Tolunoğulları, İhşidîler, Sâmânîler, Eyyûbîler, Memlûkler, Gazneliler, Selçuklular ve Endülüs Emevîleri'nde de ordunun daima büyük bir kısmını köle askerler meydana getirmiştir. Ahmed b. To-

lun'un ordusunda 24.000 Türk ve 42.000 zenci gulâm bulunduğu dair bilgi, oldukça erken dönemlerden itibaren köle ve âzatlı kölelerin İslâm orduları içindeki ağırlıklı konumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir (ayrıca bk. GULÂM). Bu devletlerin bazılarının kurucuları dahi menşeleri itibarıyla köle idiler. Türk veya Çerkez asıllı köle yahut âzatlı köleler tarafından kurulan ve bunların ismini taşıyan Memlûk Devleti bunun tipik örneğidir. Memlûkler için Kafkas bölgesinden sürekli bir köle akışının temini son derece önemliydi. Memlûk yöneticileri bunun için gerekli önlemleri almaya özen göstermişler, Bizanslılar ve Cenevizliler'le bu akışın sürekli olmasını sağlayıcı iş birliğine gitmişlerdir. Nitekim 1281'de Memlûk Hükümdarı Kalavun, Bizans İmparatoru VIII. Mihail Palaiologos ile, Güney Rusya'dan köle getirecek Memlûk görevlilerine Boğazlar'dan geçiş imkânı sağlanmasına yönelik bir anlaşma yapmıştır. Bu şekilde askerî alanda ve hükümdarın yakınında önemli roller üstlenen köle ve âzatlı köleler, yükselme hususunda zaman zaman hür kimselerden daha fazla şansa sahip olmuşlar ve devletin diğer idarî kademelerinde de önemli mevkilere gelmişlerdir. Memlûkler'de ve Hindistan Delhi Sultanlığı'nda olduğu gibi devletin en üst kademesindekiler de dahil askerî ve sivil idarecilerin ve ordunun köle veya âzatlı kölelerden meydana gelmesi İslâm ülkelerine has orijinal bir uygulamadır.

Osmanlılar'da da yeniçerilerin nüvesini savaş esirlerinden ayrılan beşte bir hisse (pençik) teşkil etmekteydi. Bu kaynağın ihtiyacı karşılayamaması üzerine gayri müslim tebaadan belirli esaslar dahilinde devşirilen çocuklar ve gençler Acemi Ocağı'na alınıp eğitildikten sonra Yeniçeri Ocağı'na geçirilmiştir. Ayrıca pençiklerin ve devşirmelerin kabiliyetlileri Enderun'da eğitilerek saray hizmetine alınmıştır. Bunların pek çoğunun en üst kademelelere, hatta sadrazamlığa kadar yükseldiği görülmüştür. Ancak devşirme yoluyla toplanan askerlerin bu yöndeki bazı iddialara rağmen hukuken köle statüsünde olmadığını belirtmek gerekir. Devşirmelere "padişah kulu" denmiş olması böyle bir yanlış anlaşılmanın sebebini teşkil etmiş olmalıdır. İslâm ülkelerinde zimmî olarak yaşayan gayri müslim köle değildir ve zimmet akdini bütünüyle ihlâl eden bir davranışı görülmedikçe bu statüden çıkarılamazlar (Ebüssuûd Efendi'nin ilgili bir fetvası için bk. Düzdağ, s. 101). Devşirmeler mecburi askerlik hizmetine

tâbi tutulan hür gayri müslimlerdir. Bundan dolayı hukukî ehliyet bakımından köle statüsünde bulunan yenicerilerden (pençik oğlanı) farklıdır (bk. DEVŞİRME). Nitekim pençik oğlanlarının öldüklerinde ellerinde bulunan eşyaları doğrudan devlet hazinesine intikal ettiği halde devşirmeler mallarını dilediklerine bırakabilirlerdi.

İslâm tarihi boyunca toplumun çeşitli katmanlarında yer alan kölelere çağdaş uygulamalara nisbetle iyi muamele yapıldığını söylemek gerekir. Kölelere insanca muamele yapılmasına yönelik gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse Sünnet'te yer alan ve bunlara dayalı olarak geliştirilen teorik esaslar Hz. Peygamber'in uygulamalarında somut bir örnek bulmuştur. Onun kölesi Zeyd'e karşı yapmış olduğu muamele müslümanlar tarafından her zaman hatırlanmış ve örnek alınmıştır. Zeyd b. Hârise, Kelb kabilesi reisinin oğluydu. Düşman kabilelerden biri tarafından kaçırılıp köle olarak satılmış, el değiştirerek Hz. Hatice'ye kadar gelmiş, o da Zeyd'i Resûl-i Ekrem'in emrine tahsis etmişti. Zeyd'in annesi ve babası oğullarının Mekke'de bulunduğunu öğrenince Hz. Peygamber'e gelerek onu geri vermek için ne kadar fidye istediğini sordular. Resûl-i Ekrem bunun için para ödemelerine gerek olmadığını, Zeyd'in istediği takdirde onlarla birlikte gidebileceğini söyledi. Ancak Zeyd, Hz. Peygamber'in yanında kalmayı tercih etmiştir. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem onu âzat etmiş, fakat yanından ayırmamıştır (İbn Hişâm, I, 247-248).

İslâm cemiyetlerinde kölelere yapılan muamele ve onların sosyal hayatta ulaştıkları mevki ile çağdaş diğer toplumlarda ve özellikle kaldırılması öncesinde Amerika'da kölelere yapılan muameleyi karşılaştırmak, İslâmiyet'in kölelere sağladığı hakların uygulamaya yansıyan şekliyle bile ne ölçüde insanî olduğunu ortaya koymaktadır. C. Snouck Hurgronje bu konuda şöyle demektedir: "Avrupalılar, İslâm'da esaret (kölelik) hakkında Amerika ile Şark'taki şartları birbirine karıştırmaktan dolayı hatalı hükümler vermişlerdir. Bundan dolayı İngilizler'in esir ticaretini men için koydukları nizamlar hakkındaki sitayişler pek yerinde değildir. Afrika kabileleri hayat ve hürriyetin kıymetini anladıkları gün esir ticareti nihayet bulacaktır. Bugünkü şartlar içinde onlar için esir (köle) olmak bir saadettir. Denemek için, kendilerine benimle birlikte yurtlarına

dönmelerini teklif ettiğim esirlerin (kölelerin) hemen hepsi bu teklifimi, ancak kendilerini tekrar Mekke'ye getirmem şartı ile kabul ediyorlardı. Bu esirler (köleler) umumiyetle sahiplerinin aileleri içine giriyorlar, birkaç sene hizmetten sonra da hür insanlar gibi cemiyet içine kabul ediliyorlardı; hatta bu esaret (kölelik) sayesinde adam sırasına geçtiklerine inanmış bulunuyorlardı" (*Über meine Reise nach Mekka*, Berlin 1887, s. 150 ve devamından naklen bk. *İA*, I, 113). Gerçekten daha ziyade Afrika gibi geri kalmış bölgelerden getirilen köleler kısa sürede eğitiliyor ve cemiyete kazandırılıyordu. Bu yönüyle İslâm cemiyeti köleler için bir nevi eğitim ve kültür ocağı olmuştur denebilir. İslâm tarihinde köle menşeli birçok âlimin mevcudiyeti de bu görüşü doğrulamaktadır. Kızılhaç'ın kurucusu İsviçreli Henry Dunant, 1860'larda Tunus cemiyetini tanıdıktan sonra müslümanlardaki köleliğin Amerikan cemiyetindeki köleliğe kıyasla çok yumuşak olduğunu özellikle belirtmektedir (*ET*² [İng.], I, 36). Ignatius Mouradgea d'Ohsson da Osmanlı Devleti'ndeki müşahedelerine dayanarak kölelerine müslümanlardan daha iyi davranan bir milletin mevcut olmadığını ifade etmektedir (*Tableau générale*, IV/1, s. 381).

Yine Hurgronje, Mekke'de kölelerin hayat şartları hakkında şu tesbitleri yapmaktadır: "Bu esirlerin (kölelerin) umumiyetle hayat şartları ağır değildir; yemekleri boldur ... Hizmetçi köleler hemen daima yirmi yaşlarında âzat edilirler. Bunun bir sebebi de vazifelerinin onları hür ve câriye kadınlarla her gün temasa getirmesidir. Hal ve vakti yerinde olan köle sahibi, mümkün olduğu takdirde, sadık hizmetkârını ev-bark sahibi etmek mecburiyetini hisseder; bir esirin (kölenin) âzat edilmesi haddi zatında sevaplı bir iş telakki edilir. Âzattan sonra aile bağı da eskisi gibi kuvvetli kalır. Velhâsıl müslüman esirin (kölenin) vaziyeti Avrupalı hizmetçi ve işçininkinden ancak şekilce farklıdır" (*İA*, I, 113 vd.). Doughty'nin İslâm ülkelerindeki kölelerle ilgili tesbitleri de bundan farklı değildir (C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 553-555'ten naklen bk. *İA*, I, 114). Ayrıca şunu da eklemek gerekir ki İslâm toplumunda yaşayan kölelerin önemli bir bölümü sonradan efendilerinin dinini kabul etmiş olmakla birlikte bunlara din değiştirmeleri yönünde bir baskı yapılmamıştır. Dinî bakımdan yanlış bir telkine mâruz kalmaları düşüncesiyle uygulamada müslü-

man olmuş kölelerin gayri müslim efendiler elinde kalmasına izin verilmemiş, bunların müslümanlara satılması zorunlu hale getirilmiştir. Bu uygulama zaman zaman gayri müslimlerin hiç köle edinmemeleri veya bunun için ilâve vergi ödemeleri şekline de girmiştir. XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı uygulamasında bunun örnekleri vardır (bununla ilgili iki hüküm için bk. Ahmed Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 25-26; *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 50-51; yine konuyla ilgili Ebüssüüd Efendi'nin bir fetvası için ayrıca bk. Düzdağ, s. 94).

Belirli bir süre İslâm toplumunda köle olarak bulunan kimseler âzat edildikten sonra toplumun hemen her katmanında etkin bir şekilde yer almış ve doğuştan hür kimselerden ayırt edilmemiştir. Daha köle iken yapılabilen, özellikle âzat edildikten sonra yoğunluk kazanan karma evlilikler, İslâm dininin ırkçılığa karşı olan anlayış ve uygulaması, âzatlı kölelere yönelik bir ayırımcılığın İslâm toplumlarında yerleşmesini önlemiştir.

Köleliğin Kaldırılması. Köleliğin XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kaldırılma aşamasına girdiği görülmektedir. Bunda insan hakları alanında meydana gelen olumlu gelişmelerin, uluslararası hukuk alanında sürekli barış fikrinin yerleşmesinin rolü olduğu kadar sanayi devriminden sonra kölelerin tarım işletmelerinde, sanayi işçiliğinde ve toplumun diğer hizmet alanlarında pahalıya mal olan bir iş gücü haline gelmesinin de rolü olsa gerektir. Kölelik Fransa'da 1789 devriminden sonra, İngiltere'de 1807 yılında yasaklanmış, fakat Avrupa'da bütünüyle tasfiyesi XIX. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise kölelik, ancak köleliğe karşı olan Kuzey devletlerinin galip geldiği iç savaş (1861-1864) sonrasında yasaklanmıştır. 1950'de imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve tamamlayıcı protokollerinde garanti edilen haklar arasında köle halinde bulundurulmama hakkı da vardır.

Osmanlı Devleti'nde köleliğin yasaklanması yolundaki ilk teşebbüs 1847'de İstanbul köle pazarının kapatılmasıyla başlar. Pazarın kapatılması köle alım satımını bütünüyle önlemediyse de buna bir darbe vurduğu inkâr edilemez. Bunu 1857'de Hicaz bölgesi hariç zenci köle ticaretinin yasaklanması izledi. Osmanlı Devleti 1890'da zenci esirlerin ticaretini yasaklayan Brüksel Sözleşmesi'ni imzaladı. Daha çok Kafkasya bölgesinden yapılmakta olan beyaz köle ticaretinin yasaklanması ise II.

Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşti (1909). İran'da kölelik 1906 anayasasıyla yasaklandı. Diğer İslâm ülkelerinde köleliğin bütünüyle ortadan kaldırılışı XX. yüzyılın ortalarına kadar tamamlandı.

BİBLİYOGRAFYA :

Miftâhu künûzi's-sünne, "abîd", "itk" md. ler: *Müsned*, I, 78; IV, 35-36; V, 413; Buhârî, "İmân", 22, "Keffârât", 6, "Küsûf", 11; Müslim, "İtk", 23, "Eymân", 29-42; Ebû Dâvûd, "Ci-hâd", 123, "İtâk", 13; Tirmizî, "Nüzûr", 14; Şâfiî, *el-Üm*, I-VII; İbn Hişâm, *es-Sîre*², I, 214-222, 247-248; II, 294, 344-345, 621; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halil Her-râs), Kahire 1401/1981, s. 120-121, 133-134; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 357-367, 382, 490; Taberî, *Târîh*, Kahire 1939, I, 227; Tahâvî, *Şerhu Me'â-ni'l-âşâr*, I-IV; İbn Düreyd, *Kitâbü'l-İştikâk* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen 1854, s. 308; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 40; a.mlf., *Şerhu Siyeri'l-kebir*, Haydarâbâd 1335-36, II, 265; Gazzâlî, *İhyâ'* (Beyrut), II, 219-221; Süheylî, *er-Rauzü'l-ünûf*, I, 164; Kâsânî, *Bedâ'î'*, I-VII; Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye*, İstanbul 1290, I-II; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Kahire 1389/1969, VI, 112; ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *el-Muknî'*, Kahire 1322, I-II; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, II, 176-177; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 492-493; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, Beyrut, ts., I, 357; Ahmed Refik [Altınay], *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1988, s. 25-26; a.mlf., *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1988, s. 50-51; D'Ohsson, *Tableau général*, IV/1, s. 381; Mahmud Esad, *Kitâb-ı Nikâh ve Talâk*, İstanbul 1326, s. 128; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'î-ku's-siyâsiyye*, Kahire 1941; D. B. Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, New York 1966, tür.yer.; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, V, 570-575; Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1971, s. 10-37; Halil İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects Between the Islamic and Judeo-Christian World*, New York 1979, s. 25-52; D. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, New Haven-London 1981; E. R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890*, Princeton 1982; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efen-di Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 92, 94, 101; H. A. Jacobs, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, Cambridge 1987, tür.yer.; Ch. Verlinden, "Slavery, Slave Trade", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. R. Strayer), New York 1989, XI, 334-340; B. Lewis, *Race and Slavery in the Middle East*, New York 1990; İzzet Sak, *Şer'iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler: 17 ve 18. Yüzyıllar* (doktora tezi, 1992), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; P. Kolchin, *American Slavery: 1619-1877*, New York 1993, tür.yer.; Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise: 1800-1909*, London 1996; Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, İstanbul 1998; K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge 1999, s. 37-58; Jr. Speros Vryonis, "Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi" (trc. Mehmet Öz), *Söğüt'ten İstanbul'a* (der. Oktay Özel - Mehmet Öz), İstanbul 2000, s. 517-554; Gümeç Karamuk, "Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine", a.e., s. 555-572; Ömer Lütfi Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı

İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İFM*, I/1 (1939), s. 29-74; I/2 (1940), s. 198-245; S. D. Goitein, "Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records", *Arabica*, IX/1, Leiden 1962, s. 1-20; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *Gel.D*, 1979-1980 Özel Sayısı (1981), s. 76-80; A. W. Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, VI, İstanbul 1978, s. 149-174; Y. J. Seng, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth Century Istanbul", *JESHO*, XXXIX/2 (1996), s. 136-169; Ahmed Nazmi, "The Functions of the White Slaves in the Social Life of the Abbasid Caliphate", *RO*, LI/2 (1998), s. 90-103; Osman Çetin, "Slavery and Conversion of the Slaves to Islam in the Ottoman Society, According to the Canonical Registers of Bursa Between XVth and XVIIIth Centuries", *Üİ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Bursa 2001, s. 1-8; Th. W. Juynboll, "Abid", *İA*, I, 110-114; R. Brunschvig, "Abd", *EI²* (İng.), I, 24-40; Ezekiel N. Gordon, "Slavery", *EBr*, XX, 628-644; "Rıkk", *Mu.F*, XXIII, 11-93.

M. AKİF AYDIN

MUHAMMED HAMİDULLAH

Osmanlılar'da Kölelik. Osmanlılar'da kelime olarak esir ve köle arasında belirleyici bir ayırım bulunmaz, hür olmayan kimseler her iki kavramla da anılır. Kölelik daha sonra savaş esiri olmaksızın Afrika'dan, Kafkaslar'dan ve Kuzey steplerinden getirilip esir pazarlarında satılan kimse-leri niteleyen bir kavram haline de gelmiştir.

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde savaş esirlerinin evlerde uşak, hizmetçi, işçi ve çoban olarak çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur. İslâm dininin kabulünden sonra Türk sosyal hayatında kölelik müessesesi yeni bir statüye kavuşmuştur. Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu sultanlarının hizmetinde özel olarak yetiştirilmiş köleler bulunurdu. Bu Türk devletlerinde ve özellikle Selçuklular'da ordunun önemli bir kısmını kökenleri Abbâsîler'e uzanan gulâmlar teşkil ederdi. Genellikle fethedilen yerlerden, bazan da ülke içinden sağlanan gulâmların bir başka kaynağı da köle ticaretiydi. Sahipleri tarafından yetiştirilen bu gulâmlar çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilirdi. Büyük Selçuklular'ın ardından Anadolu Selçukluları'nda, kendileri köle olup hükümdarlığa yükselen Memlûkler'de esirlikten köle statüsüne geçmiş askerlerin kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu Selçukluları'nda kapıkulu askerinin kaynağı savaş esiri veya Rum, Rus, Gürcü gibi milletlerden satın alınan kölelerdi. Bunların için-

de saraya alınanlar arasında Mübârizüddin Ertokuş, Celâleddin Karatay, Emîr Şemseddin Hasoğuz, Seyfeddin Torumtay gibi değerli devlet adamları yetişmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında esirlik müessesesinin işletilmediği, fethedilen yerlerdeki gayri müslim halkın hür insanlar gibi hayatlarını sürdürdükleri, isteyenlerin Bursa, İstanbul vb. büyük şehirlere gidebildikleri anlaşılmaktadır. Osman Bey'in esir aldığı Yarhisar beyinin kızına câriye muamelesi yapmayıp oğlu Orhan'a nikâhlanması bu uygulamanın tipik bir örneğidir. Aynı şekilde İmrâlı adasına adını veren Kara Ali Bey de bu adadaki papazın kızıyla evlenmişti.

Orhan Bey zamanında (1324-1360) Bursa ve İznik'in fethinden sonra burarlardan hiç esir alınmamış, isteyenlerin bu şehirlerden ayrılacakları bildirilmişse de halkın pek çoğu evini barkını terketmemiştir. Dul kalan kadınların kendilerine ve çocuklarına bakacak kimseleri olmadığından söz etmeleri üzerine Orhan Bey askerlerinden isteyenlerin bu kadınları nikâhla alabileceklerini, bunlarla evlenenlerin İznik'te muhafız olarak kalacaklarını belirterek bu evliliği teşvik etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I. Murad devrinde Rumeli fetihleri sırasında alınmaya başlanmış ve uzunca bir süre esirlik müessesesinin yegâne kaynağı savaşlar olmuştur. Onun saltanatı döneminde Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Efendi'nin tavsiyesi üzerine devletin asker ihtiyacını karşılamak üzere pençik kanunu yürürlüğe girmiştir. Buna göre savaş esirlerinden askerliğe elverişli olanların beşte biri asker yapılmıştır. Devletin hissesine düşen esirlerin bir kısmı ise yine esaret altındaki müslümanlarla takas edilmiştir. I. Murad zamanında (1360-1389) kurulan Yeniçeri Ocağı'nın çekirdeğini bu esirler oluşturmuştur. Diğer esirler savaş ganimeti olarak gaziler arasında taksim edilir, onlar bunları ya kendi hizmetlerinde kullanır veya satarlardı. Böylece işlemeye başlayan esirlik müessesesi yapılan fetihlerle sınırların genişlemesine paralel olarak gelişmiş, esirler sosyal hayatın önemli bir unsuru olmuştur.

Savaşlar ve akınlar sırasında ele geçirilen esirlere iyi davranılır, karınları doyurulur, başları tıraş edilir, kendilerine yeni elbiseler giydirilirdi. "Dil" denilen bu esirlerin bazısı casus olarak kullanılır, bunlardan ülkeleri ve orduları hakkında bilgi